

ADABIYOT DARSIDA O'QUVCHILARNI ASAR QAHRAMONLARINI BAHOLASHGA O'RGATISH

Sharopova Matluba Iroilovna

Raxmatova Nafosat Jumayevna

Buxoro shahar kasb-hunar maktabi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari

Tayanch tushunchalar: *Tanqidiy tafakkur, baholashning mazmuni, usullari va metodlari, sabab va oqibatlarini baholash, asar qahramonlarini baholashga adabiyot darslarining turli tiplari va ko'rinishlari.*

Badiiy asar tahlili ustida ishlash jarayonida qahramonlarni baholash uchun o'quvchilarning tanqidiy tafakkuri ishga tushadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi ostida insonning mustaqil fikrlash tarzi yotadi va uning asosini turfa axborotlar tashkil etadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi zamirida qo'yilgan masalaga ishonchli dalillar yordamida mustaqil ravishda yondashuv nazarda tutiladi. Mazkur pedagogik hodisaning o'ziga xos jihati shundan iboratki, unda o'quvchilar ta'lim jarayonidagi faoliyatlarini o'zlari aniq, obyektiv maqsaddan kelib chiqqan holda mustaqil tarzda loyihalashtiradilar, xatti-harakti, fikrlari to'kislashib borishi asnosida rivojlanishlarining darajasini ham namoyish etadilar. Ayni zamonda zarur yakuniy natijaga ham muvaffaq bo'ladilar. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatadigan darslar an'anaviy darslardan tubdan farq qiladi. Bunday darslarda o'quvchilar o'qituvchining aytganlarini bajaradigan obyektlikdan dars jarayonida faol harakatlanuvchi subyektlarga aylanadilar. Ular oldilariga qo'yilgan murakkab masalalar, savollar, topshiriqlar ustida o'ylanadilar, izlanadilar, qayta-qayta badiiy matnga murojaat qiladilar, bir-birlari bilan fikr almashadilar, badiiy asar va undagi obrazlarni har xil rakurslarda tahlilga tortadilar. Bu jarayonda, o'z-o'zidan o'quvchida badiiy matnga nisbatan ijodiy munosabat shakllanadi. Chunki asarning mohiyatiga kirilgani sari u anglanadi, anglangani sari ruhiyatda ma'lum tuyg'ular paydo bo'ladi. Ruhiyatda qahramonlarga nisbatan muhabbat yoki nafrat, achinish yoxud g'azablanish hissi, ularga ko'maklashish, dardlarini bo'lishish ehtiyoji paydo bo'ladi. O'quvchi ko'nglida badiiy matn muhokamasi asnosida paydo bo'lgan bunday tuyg'ular uni asarning mohiyatiga chuqurroq kirishga, oqibatlarining sabablarini yaxshiroq o'rganishga, qahramonning shaxsi, xatti-harkatlarini taftish qilishga undaydi. Shu asnoda badiiy asar qahramonlariga munosabat bildiriladi va baholanadi. Adabiy ta'lim uchun asar yoki undagi timsollarga

nima uchun shunday baho berilganligini asoslab berish o'ta muhimdir. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi kuzatuvchi, muvofiqlashtiruvchi, yo'naltiruvchi va umumlashtiruvchi mavqeni egallaydi. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga o'rgatuvchi adabiyot darslarining turli tiplari va ko'rinishlari mavjud. Darsning alohida usullari maktab amaliyotida namoyon bo'ladi. Bunday darslar o'qituvchilarning amaliy faoliyatida alohida o'rin egallaydi. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini tasniflashga o'rgatadigan darslar o'z maqsadiga ko'ra o'quvchilarning tanqidiy hamda estetik tafakkurlari, badiiy his-tuyg'ulari, ko'rkam asarni idrok etish ko'nikmalari, obrazli tafakkurlarini o'stirish, ular ongini timsollar yordamida boyitish, axloqiy, estetik, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'naviy tarbiyalash, o'qishga ijobiy munosabat uyg'otish, badiiy asar va san'at namunalari bilan muntazam muloqot qilishga ehtiyoj hosil qilish, kitoblarni mustaqil tahlil qilish, ularni baholay olish, qiziqarli badiiy asarlarni mustaqil izlab topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Badiiy asarlarning qahramonlarini munosib baholashda muayyan nazariy bilimlarga ham ehtiyoj seziladi. Chunki bunday faoliyatga kirishgan o'quvchi ilmiy mantiqqa tayangan holda ish olib borishi taqozo etiladi. Badiiy asar qahramonlari shaxsini baholashda o'quvchilarning psixologik, pedagogik, mantiqiy, falsafiy bilimlari integratsiyalashadi va berilgan bahoning har jihatdan munosib va asosli bo'lishiga imkon yaratiladi. «Adabiyot» darsliklaridagi yozuvchi yoki shoirlarning tarjimai holi bilan bog'liq ma'lumotlar ham o'quvchiga u yoki bu darajada asar qahramonlarini baholashga yordam beradi. Bunday darslarda o'qituvchining adiblar shaxsi, turmush tarzi bilan bog'liq darsliklarga kiritilmagan axborotlari katta ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar asarlarning mualliflari haqida qancha ko'p ma'lumotga ega bo'lsalar, uning shaxsi bilan qanchalik yaqindan tanishsalar u yaratgan obrazlarni ham imkon qadar mukammalroq his qiladilar. Muallifning insonni anglash yo'lidagi izlanishlari, kashfiyotlarini yozgan asarlari zamiridan qidirish ham o'quvchi shaxsini to'kislik sari yetaklaydi. Masalan, mashhur yozuvchi Abdulla Qahhor: «Agar yozuvchining axloq kodeksi tuziladigan bo'lsa, men halollik bilan jasoratni birinchi modda qilib qo'yar edim, chunki yozuvchining boshqa hamma xislatlari uning qay darajada halol, naqadar shijoatli ekaniga bog'liqdir» – degan ekan. O'quvchida ulug' yozuvchining shu bahosiga shaxsiyati va ijodi bilan to'g'ri keladigan hurmat hissi paydo bo'ladi. Bu tuyg'u asari o'rganilayotgan yozuvchining qahramonlarini baholashda o'quvchiga qo'l kelishi mumkin. Taniqli adabiyotshunos olim Q. Yo'ldoshevning Ch. Aytmatov qalamiga mansub «Asrga tatigulik kun» romani haqidagi quyidagicha fikrlari: «...yozuvchining shaxsiyatidagi asl tuyg'ular manqurt Jo'lomon fojiasini, uning turli davrlardagi qiyofadoshlari bo'lmish: revizor,

mayor Tansiqboyev, leytenant Tansiqboyev, Sobitjon singari kimsalarning ma'naviy-ruhiy qashshoqligi hamda bu ma'naviy g'ariblikning buzg'unchi qudratini butun ko'lami bilan ko'rsatish imkonini beradi. Asarda bir qator timsollar tasviri orqali kechagi kuniga bog'lanmagan odam ertangi kunini o'ylay olmasligi, u faqat buguni bilangina yashashga mahkum ekani ko'rsatilgan. O'tmish va kelajakdan uzilganlik, ya'ni ma'naviy tomirlarning qirqilishi odamni yovuzliklardan tutib turuvchi axloqiy to'siqning yo'qotilganini bildiradi. Bunday kimsada o'z manfaatidan yuksak qadriyat, muqaddas tushuncha bo'lmaydi. Zamonaviy manqurt Sobitjon o'z milliy tomiridan uzilgani, o'ziga yot qadriyatlarni esa o'zlashtirolmagani uchun ham bu ochunda omonat yashaydi, u kechagi kunni bilmagani va qadrlamaganidek, ertangi kuni haqida ham o'ylashga qodir emas. Faqat bugunidan iboratligi uchun ham u, Edilboy daroz aytmoqchi, «...o'zi o'ziniki bo'lmay qol»gan kimsaga aylangan. ...Oldin eri, so'ng o'g'lidan ham ajralgan bo'lsada, odamiyligi, g'ururi, azaliy udumlarga hurmatini saqlab qola bilgan Nayman onaning shaxsiyatidagi butunlik asarda ishonarli ko'rsatilgan. Romanda onaning ruhiy holatidagi ichki dinamikaning evolyutsion bosqichlari ulkan mahorat bilan tasvirlanadi. Chunonchi, afsona boshlarida ona tuyg'ulari «Sayyoh savdogarlar ...Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtangan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini ...payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib ketdi. O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsaya, degan hadik borgan sari kuchayib, uning aqlu hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurtni izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning ...o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligiga ko'zi yetgan edi» tarzida berilgan. Ushbu ifodalardagi nozik nuqtalar e'tibordan qochirilmasa, onaning yuragini o'rtagan alamlar miqyosi ilg'ab olinadi. Bu tasvirda odam ruhiyati, sezimlari g'oyat o'zgaruvchan ekani aks etgan. Unda o'g'lining yo qahramonlarcha halok bo'lgani, yoki yov o'qidan o'lib, o'ligi dalada qolgani, yoxud manqurt holiga tushirilgan bo'lishi mumkinligiday uch ehtimolning birortasini ham o'yiga keltirishdan qo'rqayotgan, ayni vaqtda bor haqiqatni bilmaguncha tinchiy olmaydigan sho'rlik ona holati tengsiz mahorat bilan aks ettirilgan», – o'quvchilarning asar qahramonlarini baholashda o'z fikrlarining shakllanishiga ko'maklashadi. Taniqli yozuvchi Sayim Is'hoqning «Ko'klam adog'ida kuz» romanining bosh qahramoni Sarimsoq polvon shaxsi bilan bog'liq quyidagi fikrlarning o'quvchilarga taqdim etilishi ularda asar qahramoniga munosabat shakllanishiga ma'lum darajada ko'maklashishi mumkin: «Sarimsoq polvon diniy ilmdan ham yaxshigina xabardor shaxs. U o'n ikki yoshidan boshlab namoz o'qigan, gurkirab ko'pkari chopib yurgan davrlarida ham, qamoqlarda

sarson-sargardon, xor bo'lib yurgan damlarida ham e'tiqodiga dog' tushirmagan, o'zining haq taolo oldidagi farziga xiyonat qilmagan. Butun umri davomida ta'qiqlangan ishlarning birontasiga qo'l urmabdi. Tarbiyasiga, ruhiyatiga o'rnashib ketgan intizomiga qarshi bormabdi. Hatto o'zi istamagani holda jon-dili bilan sevib qolgani Urqiyaga munosabatda ham tuyg'ularini e'tiqodidan baland qo'ymaslikka bor kuchi bilan harakat qildi. Balki shu sabab hayot mashaqqatlarini qoqinmay-so'qinmay yengib o'tib piri badavlat yoshga yetgandir, farzandlari kamolini ko'rish nasib etgandir». Yoki Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda uning «Mahbub ul-qulub»da yozgan: «...kamina bolalikdan to qarilikka qadar ko'hna davron voqealaridan, ...zamonning rang singari gunogunligidan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bila... yurdim. ...turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim; katta-kichikning suhbatida bo'ldim; goh xorlik va qiyinchiliklar vayronasida nola qildim; goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qildim. ...ba'zan ilm-fan madrasalarida quyi saflardan joy oldim va olimlar majlisida ilm nuridan ko'nglimni yoritdim; goh pastkash va baxil kishilar qo'lida xo'rlandim va razil-nokaslar oldida e'tiborsiz bo'ldim. ...goho axiylar xizmatidan va ular suhbatidan bahramand bo'ldim hamda o'z so'zimni ularga yoqimli topdim. ...har yo'lda yurdim; olamda bo'lmish har nav odam bilan ko'rishdim; yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim; yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim. Baxil va pastkashlarning zaxmini, saxovatli kishilarning malhamini ko'nglim darhol sezadigan bo'lib qoldi... Shu jihatdan hamsuhbatlarni va do'st-yoronlarni bu hollardan ogoh va xabardor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ular ham har toifaning xislati haqida bilimlari va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo'lg'ay. Ular ham munosib kishilarning xizmatig'a bel bog'lab, nomunosib odamlar suhbatidan, azob-uqubatlaridan o'zini tortish lozimigini bilgaylar va maxfiy sirlarini har kimga so'zlamagaylar, shayton sifat odamlarning hiyla-nayranglariga aldanib qolmagaylar... Umid shulki, bu asarga o'quvchilar diqqat-e'tibor bilan nazar solib, har qaysilari o'z fahmi-idroklariga yarasha dillarini obod va yozuvchi ruhini ham duo bila shod etgaylar», – singari fikrlarini o'qib berish ham ularning adib va uning asarlari qahramonlari borasidagi o'z qarashlarining shakllanishida qo'l kelishi mumkin. Buyuk shoirning bu e'tirofi, o'z hayotidan chiqargan saboqlari ekanini bolalar anglasalar, ular Navoiy timsolida bundan besh asr avval yashab o'tgan tarixiy shaxsnining o'z ota-bobolari singari bir inson bo'lganini his qiladilar. Asarlaridagi qahramonlari shaxsidan uni qidiradilar, o'xshash jihatlari topilganda ruhiyatlari ko'tariladi. Bu, o'z navbatida o'quvchining ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda, badiiy asarlarga ishlangan illyustratsiyalar, ularning mazmuni

asosida suratga olingan kinofilmlar, mu taxassislar tomonidan yozilgan maqolalar ham o'quvchilarning asar qahramonlarini munosib baholashlariga ma'lum darajada ko'maklashadi. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki o'quvehida asar qahramonlariga ishlangan suratlarni «o'qish» ko'nikmasining shakllanganligi ham timsollarni baholashda qo'l keladi. Kinofilmlarda yaratilgan obrazlar ham, mutaxassislarning timsollarga bergan baholari ham o'quvchida o'zgalarni munosib baholay bilish ko'nikmasini shakllantirib boradi. Badiiy asarlar qahramonlarini munosib baholash bilan bog'liq qarashlarni yakunlab shuni aytish mumkinki, timsollarning xattiharakati, his-tuyg'ularini tahlilga tortib, ularni yoqlab yoki qoralab fikr aytib, qarashlarini har jihatdan asoslab berayotgan o'quvchiga munosabatining poklanish sari yuz tutayotganini payqash mumkin. Bu, bevosita o-qituvchining ziyrak nazari bilan bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qahhor. Adabiyot atomdan kuchli. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 83-bet. 309
2. Yo'ldoshev Q. Chingiz Aytmatov ijodida manqurtlik ruhiy-estetik tushuncha sifatida. // «Sharq yulduzi» jurnali. 2015-yil 6-son.
3. Husanboyeva Q. Yozkechuvlik yo'lbars. // «Sharq yulduzi» jurnali, 2016 yil 10-son. 1
4. Alisher Navoiy. Mahbubul-qulub. – T.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1983.